

До 200-ліття Тараса Шевченка

On the Occasion of the 200th Anniversary of Birthday of Taras Shevchenko

УДК 82-14(092)Шев

ІРЖАВЕЦЬКІ МОТИВИ В ПОЕЗІЇ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Валентина Кузик

У статті йдеться про поїздку Тараса Шевченка у с. Іржавець (нині – Ічнянського р-ну Чернігівської обл.) у 1843 та 1859 роках, про феномен цього села як своєрідного соціолокусу, розташованого у відповідній геогенетичній зоні давньої Гетьманщини, де збереглися реліквії давньої доби – чудодійна ікона Іржавецької Богоматері та козацька церква Святої Трійці. Зазначено роль поезії Т. Шевченка у вокально-симфонічній і хоровій творчості композитора Левка Ревуцького та в мистецтвознавчому доробку вченого-фольклориста Дмитра Ревуцького. Висвітлено зв'язки родини Ревуцьких із поетом.

Ключові слова: Т. Шевченко, поезія, поема «Іржавець», соціолокус, геогенетична зона, чудотворна ікона, Л. Ревуцький, Д. Ревуцький, українське музичне мистецтво, кантата «Хустина», українська фольклористика, народна пісня, жанри народної пісні.

В статье рассказывается о поездке Тараса Шевченко в с. Иржавец (сегодня – Ичнянского р-на Черниговской обл.) в 1843 и 1859 годах, о феномене этого села как своеобразного социолокуса, расположенного в соответствующей геогенетической зоне бывшей Гетманщины, где сохранились реликвии прошлого – чудотворная икона Иржавецкой Богоматери и казацкая церковь Святой Троицы. Отмечена роль поэзии Т. Шевченко в вокально-симфоническом и хоровом творчестве композитора Льва Ревуцкого и в искусствоведческом наследии ученого-фольклориста Дмитрия Ревуцкого. Показаны связи семьи Ревуцких с поэтом.

Ключевые слова: Т. Шевченко, поэзия, поэма «Иржавец», социолокус, геогенетическая зона, чудотворная икона, Л. Ревуцкий, Д. Ревуцкий, украинское музыкальное искусство, кантата «Хустина», украинская фольклористика, народная песня, жанры народной песни.

The point of the article is devoted to the journey of Taras Shevchenko to Irzhavets village (now – Ichnyanskiy district, Chernihiv region) in 1843 and 1859, the phenomenon of this village as peculiar *sociolocus*, disposed in the appropriate *geogenetic area* of ancient Hetmanshchyna, where the relics of the ancient epoch have been preserved, like the miraculous icon of Irzhavets Mother of God and Cossack church of Holy Trinity. The role of Taras Shevchenko poetry in vocal, symphonic and choral works of the composer Levko Revutskyi and study of art creation of scientist and specialist in folklore Dmytro Revutskyi are mentioned. Connections of Revutskyi family with the poet are cleared up.

Keywords: T. Shevchenko, poetry, *Irzhavets* poem, sociolocus, geogenetic area, miraculous icon, L. Revutskyi, D. Revutskyi, Ukrainian musical art, *Shawl* cantata, Ukrainian study of folklore, folk song, genres of folk song.

Поема «Іржавець» Т. Шевченка [14, с. 37–40] з ряду причин посідає особнє місце в доробку Кобзаря. По-перше, її написання відстоїть від почутої інформації – основи змісту – на два з половиною роки: кінець травня 1843 – осінь 1847 року; по-друге, цю поему було надруковано вперше в Лейпцизькому виданні, згодом – у п'ятитомнику 1984 року в Києві, бо як і царська, так і радянська цензури «не рекомендували» публікацію¹; по-третє – жоден з акторів-читців, окрім незабутнього Павла Громовенка², і донині не наважується взяти поему до свого репертуару – аж занадто

гостро звучить тема поневолення України. Принагідно відзначити, що цю поему «обходять» своєю увагою митці з інших царин – музики, живопису, кінематографу, які загалом уважні до творів поета й широко використовують майже кожен рядок, писаний рукою генія.

При всій розробленості тематики шевченкіани в самих різних аспектах сьогодні «білими плямами» виглядають мотиви, пов'язані з появою «Іржавця». Літопис життя поета, детально пророблений мовознавцем Петром Журом [3, с. 86–87, 379], не подає жодних відомостей про перебування

ДО 200-ЛІТТЯ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Панорама с. Іржавець. 1906. Світлина Л. Ревуцького

Т. Шевченка в с. Іржавець тоді Прилуцького повіту Полтавської губернії ³ весною 1843 та влітку 1859 року, про що свідчать не тільки місцеві краєзнавці, але й енциклопедичний довідник «Чернігівщина» [11] ⁴. У зв'язку з тим, природно, виникає ряд питань: чи бував поет у цьому селі, коли та хто саме розповів йому дивовижну історію Іржавецької чудотворної ікони Богоматері? Висвітлити цю лауну допомагають перекази та записи з історії села, фамільні архіви Стороженків [10] і Ревуцьких [4], дослідження з галузі історичної генеалогії та краєзнавства.

Достеменно відомо, що поет двічі приїздив до Качанівки – маєтку Тарновських. Уперше – наприкінці травня 1843 року, тобто – до заслання, вдруге – у серпні 1859 року – уже після заслання, за 2 роки до смерті. Свідченням останнього перебування Тараса Григоровича в Качанівці стали висаджений ним молодий дубок у парку та запис у спеціальнім «Альбомі автографів» [4], де залишили свої розписи М. Глинка (1838), М. Маркевич, М. Забіла, М. Максимович, М. Ге, І. Репін, М. Милорадович та багато інших (загалом 608). Перед датою 21 серп-

ня 1859 року написано рядки до господині маєтку Людмили Володимирівни Тарновської – «найлюбішій підкумасі» [4, с. 140]:

І стежечка, де ти ходила,
Колючим терном поросла.

Т. Шевченко

А от за 1843 рік немає ніякого запису – ні Т. Шевченка, ні Є. Гребінки, з яким поет здійснив поїздку до Качанівки. Чому так сталося? Адже на той час Тарас Григорович уже був знаним як поет, який привернув увагу культурної української (і не тільки) громади. Видав малого «Кобзаря» (1840 р., перші 8 поезій), трагічну поему «Гайдамаки» (1841), драму «Назар Стодоля» (початок 1843 р.). Не віриться, що відсутність автографу Т. Шевченка в альбомі за 1843 рік була викликана якоюсь великопанською зневагою господаря-магната до поета – вчорашнього кріпака. Повинні були бути якісь інші причини, що пояснюють відсутність фіксації точної дати перебування поета в маєтку. Зібравши до купи відомі факти й логічно їх пов'язавши з тогочасною ситуацією, переконана – тому завинили політичні мотиви.

ВАЛЕНТИНА КУЗИК. ІРЖАВЕЦЬКІ МОТИВИ В ПОЕЗІЇ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Річ у тім, що за давньою традицією 24 травня (6 червня за н. ст.) було храмовим святом у с. Іржавці, що знаходилося за пару кілометрів від Качанівки. Саме свято уряджено на честь ікони Іржавецької Богоматері та на згадку про день її чудоявлення в 1716 році⁵. Ця подія знаменувалася паломництвом прихожан не тільки з ближніх околиць, але й з усієї України. Молодий священик М. Ревуцький (майбутній батько Дмитра та Левка) писав: «Ще за тиждень до цього дня можна було бачити натовпи богомольців, що йшли з усіх сторін, а в саме свято їх буває так багато, що порівняно невеликий храм Іржавський не вміщує в себе й десятої частини їх» [9, с. 190]. Вклонитися іконі – символу духу нескореного українства – збиралися й нащадки відомих родів козацької старшини, маєтки яких були розкидані по Прилуччині та Ічнянщині.

Серед паломників 1843 року був і Стороженко Андрій Якович (1790–1858) – один з найбільш визначних представників роду в ХІХ ст., герой війни 1812 року, учасник боїв за визволення Болгарії, таємний радник, сенатор Царства Польського, головний директор внутрішніх та духовних справ і голова Слідчої комісії у Польщі, віце-губернатор Варшави, нагороджений масою орденів різних країн. До того ж, визнаний колекціонер живопису, історичних манускриптів і українських старожитностей (зберіг для історії знаменитий «Реєстр війська запорозького 1649 року», що повністю був опублікований лише в незалежній Україні в 1995 р.). Він був вправним музиком – грав на віолончелі й кохався у народній пісні, створив оперетку з козацького життя «Запорозька січ» (на жаль, рукопис згорів під час пожежі в його маєтку). Свої дописи до історичних альманахів Андрій Якович підписував псевдонімом «Царинний». Приїхавши до Іржавця «на храм», як говорять в народі, він міг зупинитися у кількох родичів – поміщиків Павла чи Іллі Стороженків, у Якова чи Дмитра Каневських, які ще в Польщі служили під його началом і яким 1838 року відпродав свої іржавецькі ґрунти (заміж за останнього 1841 р. вийшла Ганна Павлівна Стороженко – бабуся братів Ревуцьких). А міг і в самій Качанівці. Адже Тарновські завжди

славилися гостинністю, до того ж мати Андрія Яковича Дарія Петрівна теж була з дому Тарновських (доводилася кузиною Григорію Степановичу Тарновському, який з 1824 р. перейняв у власність маєток).

А. Стороженко був свідомим того, що є генеалогічним продовжувачем древа Богдана Хмельницького. Це обумовлювало його глибоку відданість національній ідеї, вивченню історії України не тільки за переказами, але й за документами. Як видно з послужного списку, він міг вільно користуватися джерелами інформації, недоступними для багатьох навіть сановитих людей. І хоча храмове свято в Іржавці відбувалося 24 травня, а до Качанівки Т. Шевченко дістався тільки 27 травня, відгомін урочистих церковних подій ще тривав, і саме Андрій Якович ознайомив Тараса Григоровича з вражаючою історією іржавецької ікони, бо як очільник роду, предки якого навпростець були пов'язані з нею, знав те з перших уст⁶. Він повідав перекази, як «плакала» Матір Божа, віщучи поразку в битві, «плакала» і перед Полтавською баталією, коли запорожці на чолі з Костем Гордієнком стали на боці Івана Мазепи. Як розділила гірку долю козаків [15, с. 38]:

Як мандрували день і ніч,
Як покидали запорожці
Великий Луг і матір Січ,
Взяли з собою Матір Божу,

А більш нічого не взяли,
І в Крим до хана понесли
На нове горе-Запорожжя.

Однак недовгими були поневіряння святого образу. У 1716 році разом з невеликим загоном козаків він повернувся на рідну землю [15, с. 39–40]:

Вернулися запорожці,
Принесли з собою
В Гетьманщину той чудовний
Образ Пресвятої.

Поставили в Іржавиці
В мурованім храмі.
Отам вона й досі плаче
Та за козаками.

Поет звернув увагу на те, що майже в кожній хаті – панській чи селянській –

ДО 200-ЛІТТЯ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

є бодай невеликий список із чудотворного образу, хоча, можливо, і не на видному місці (щоб не дратувати прискіпливе око поліційних наглядачів) ⁷. Очевидно, саме з таких політичних міркувань фіксувати в книзі автографів одночасне перебування в Качанівці людей досить полярних за соціальним положенням, проте заангажованих національною ідеєю, було ризикованим не тільки для них самих, але й для господаря (ще не забулося придушення виступу декабристів 1825 року, польсько-українського повстання 1830 року, коли постраждала значна частина української та польської еліти). Проте на аркуші 28-му свого подорожного альбому, що стосується приблизно другої декади червня, Тарас Григорович згори занотував: «1716 року, Стороженки, а.[таман?] Г. [ригорій], сотник Іченський», а далі «отець Иван Смирницький» ⁸ [2, с. 28]. Запис, без сумніву, стосується історії ікони – дата її появи в селі, прізвище пред-

ставника козацької старшини, який нею опікувався, ім'я священика, який в ті часи служив у храмі (він же порадив поету, де зупинитися в Ічні). Дані щодо ікони існували тільки в церковній книзі Свято-Троїцького храму с. Іржавець. Їх треба було спеціально переписати (щоб не забулося) ⁹.

Є ще окремий аспект теми: яким побачив Тарас Григорович село Іржавець, або як його ще тоді називали Ржавець? (Мимоволі на думку прийшли слова одного сучасного музикознавця про те, що «російський» композитор Д. Бортнянський народився в «малоросійському» Богом забутому містечку, яке так і називалося – Глухів.) Іржавець же знаходився значно далі на південь від тракту, що йшов через Глухів. Він був у заповідній місцевині овіяної славою Гетьманщини, його охороняли магічними знаками прадавніх кургани Осичиха й Деречиха, що випромінювали благодатну енергію пращурів сивої давнини, примножену в XVIII–XIX ст.

с. Іржавець. Дорога до Свято-Троїцького храму. 1909. Світлина Л. Ревуцького

ВАЛЕНТИНА КУЗИК. ІРЖАВЕЦЬКІ МОТИВИ В ПОЕЗІЇ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

духовною силою чудотворного образу Іржавецької Божої Матері. Село розташувалося на узвишшю (196 м вище рівня моря), від якого свої витoki беруть невеличкі річки (Ржавка, Смош (Мокша), Удай, Лисогірка). Центральним пунктом, навколо якого групувалися оселі, був міцний кам'яний храм Святій Трійці, побудований у 1716–1723 роках зусиллями поміщиків с. Ржавець – сотника Іваницького Івана Стороженка й сотника Ічненського Григорія Андрійовича Стороженка за сприяння Прилуцького полковника Івана Ґалаґана та богомольців. 1794 року добродійними зусиллями маршала Чернігівського ¹⁰ Михайла Стороженка було зведено красиву триярусну дзвіницю (33 сажени й 1 аршин, тобто майже 70 м) та встановлено дзвони (8 дзвонів різних розмірів). Найбільший мав вагу майже 3 тонни (за одним записом 2740 кг і 200 г, за іншим – 2806 кг), тому довести його до села за сотні кілометрів було непросто. До речі, з тієї дзвіниці було добре видно не тільки Качанівку й Іваницю, але й Ічню. А благовіст великого дзвону в гарну погоду чути було аж у Прилуках (майже за 30 км). Той самий М. Стороженко зробив оздоблений кіот для чудотворного образу, подарував храму коштовну святодарницю з визолоченого срібла. Ця добродійність пояснюється не тільки глибокою вірою та патріотичними почуттями дарителя, але й тим, що його дружиною була Феодосія Семенівна Полуботок – онука гетьмана, яка мала значні родинні статки (не все золото Полуботка дісталось Лондона!). У церкві був гарний хор, для якого виховували співаків з дітей простих селян (починаючи з 7–8 років вчили їх нотній грамоті, сольфеджуванню). А репертуар того хору налічував понад 170 творів, куди входили церковні композиції М. Березовського, Д. Бортнянського, А. Веделя, менш знаних вітчизняних авторів та навіть В. А. Моцарта й Б. Галуппі ¹¹.

Тож камінний храм із дзвіницею став окрасою села ¹². Навколо нього на солідній відстані одна від одної знаходилися садиби-маєтки з фруктовими садами й присадибними парками, обов'язковими білими альтанками-ротондами на пагорбках, алея-

ми, обсадженими спеціально привезеними рідкісними породами декоративних кущів та дерев, доглянутими криницями. Поруч сусідували більш убогі хати й городи селянської бідноти. Наприкінці травня все буяло в соковитій зелені та пишно квітнуло. Було в селі й дві кузні: менша – біля церкви – обслуговувала дрібні людські потреби. Двічі на рік проводили ярмарки – навесні Ржавсько-Богородичну й восени Іоанно Богословську, – на які з'їжджалися мешканці навколишніх містечок і сіл (за кріпаччини вели торги й кріпаками). До храму вела мощена бруківка – вельми цінна й рідкісна річ у ті часи (її фрагменти добре збереглися й донині). Обабіч дороги стояли ятки, де з весни до пізньої осені продавався нехитрий крам для паломників. За селом знаходився спільний льодник, там упродовж літа на притрушених соломою брилах криги зберігалися харчі. Неподалік від нього стояла вишка-сторожа з драбиною, яку називали «царина»; на неї залазили, щоб спостерігати, де пасеться худоба, чи не їде хто до села, а чи не горить якесь обійстя... У садибах, що відрізнялися від простої одноповерхової хати значно вищою стелею, більшою кількістю кімнат (5–7) та просторим дерев'яним ґанком, жили знані родини, здебільшого – нащадки шляхетської козацької старшини Ічнянської сотні, яку довгі роки очолювали представники роду Стороженків.

Найдавніша писемна згадка про Іржавець як уже обжите село належить до XVII ст. і пов'язана з іменем Івана Стороженка, який 1690 року разом із дружиною Марією Богданівною – донькою гетьмана Богдана Хмельницького – оселився там, започаткувавши династію сотників та полковників Стороженків. Архівні документи свідчать, що в добу Гетьманщини від 1648 до 1764 року село входило до складу Прилуцького полку. За реєстрами 1770 року село було приписане до Ічнянської сотні Чернігівської губернії, 1799 року переведено до Прилуцького повіту Полтавської губернії. За сповідальними відомостями 1840 року (тобто за 3 роки до приїзду Т. Шевченка) у селі мешкало 1050 чоловіків і 1040 жінок. Якщо враховувати й малих дітей – то аж ніяк не менше трьох тисяч.

ДО 200-ЛІТТЯ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Уже в ті часи Іржавець набув значення локального етно-соціального й культурно-сакрального осередку, своєрідного *соціолокусу*, пов'язаного з історією України. Таке непересічне явище не могло не полишити слід в душі Т. Шевченка. У годину сумних роздумів над долею України й власною в Оренбурзькому засланні восени 1847 року йому знову згадався переказ про Іржавецьку Божу Матір, яка плаче за своїми дітьми-козаками, і все те виплеснулося гнівними й розпачливими рядками поеми «Іржавець» [15, с. 39]:

Розказали кобзарі нам
Про війни і чвари,
Про тяжкеє лихоліття...
Про лютії кари,
Що ляхи нам завдавали –
Про все розказали.
Що ж діялось по шведчині!
То й вони злякались!
Оніміли з переляку,
Сліпі небораки.
Отак тії воєводи,
Петрові собаки,
Рвали, гризли...

Зрозуміло, такі слова на адресу Петра І не могли бути дозволеними російською цензурою. Однак вони засвідчили дійсну історію, імпульсом для відтворення якої став переказ про чудотворну ікону, тобто про «*феномен Іржавця*», своєрідного села – *соціолокуса*.

У чому ж криється таїна «*феномену Іржавця*»? На поверхні – *чотири* вагомих фактори. *Перший* – це сакральний центр, де понад два століття (216 років) зберігалася Чудотворна ікона Богоматері, яка отримала назву Іржавецька, і з цією назвою назавжди увійшла до історії України та світу. Вона набула значення символу нескореного духу українства, сакральної хоругви українського козацтва. *Другий* – Іржавець зберіг генетичних нащадків Богдана Хмельницького по лінії однієї з його молодших доньок – Марії Богданівни. З-поміж них – представники роду Стороженків: Андрій Якович «Царинний», Олекса Петрович – відомий письменник, Микола Ілліч – видатний вчений-філолог. *Третій* – назва села

Чудотворна ікона Іржавецької Богоматері.
1920. Світлина С. Маслова

нерозривно пов'язана з іменем великого Кобзаря й пророка нації Тараса Григоровича Шевченка та його творчістю, зокрема поемою «Іржавець». І *четвертий* – Іржавець є місцем народження двох титанів доби українського Відродження ХХ ст. братів Ревуцьких – композитора Льва Миколайовича (1889–1977) та вченого-музиколога Дмитра Миколайовича (1881–1941)¹³, – які теж стали продовжувачами генеалогії Хмельницького (через Стороженків) у ХХ ст.

Незбагненою волею Провидіння всі ті фактори у момент перебування Т. Шевченка в Іржавці переплелися у своєрідному віртуальному плетиві «навколо чудотворної ікони», що своїм промінням висвітлила притаєні події минулого та пророкувала майбутню долю нащадкам тих, хто найбільш опікувався святим образом та храмом.

До грона тих, кого благословляв Образ Пречистої, без сумніву, належала й роди-

ВАЛЕНТИНА КУЗИК. ІРЖАВЕЦЬКІ МОТИВИ В ПОЕЗІЇ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

на Ревуцьких. Точно відомо, що п'ять поколінь роду, починаючи чи не з найперших років богослужіння (з 1723 р.) у новозбудованому Свято-Троїцькому храмі, – Андрій, Григорій, Роман, Гаврило й останній Микола Ревуцькі – були там священиками, вважайте, лицарями-охоронцями козацької святині, тільки в священицькому вбранні. За сімейними переказами вони принципово відмовились читати «анафему» Іванові Мазепі (тут є над чим замислитися!). В Іржавецькій церкві хрестили Дмитра та Левка Ревуцьких, там вінчався Левко Миколайович із Софією Андріївною та хрестив свого сина Євгена. У записках Іржавецької сільської громади 1890–1900-х років читаємо, що благоустрій, порядок та чистота дороги до храму чудотворної ікони «на попеченні» родини Ревуцьких!

За велінням долі, коли наприкінці травня чи на початку червня 1843 року до Іржавця завітав Т. Шевченко, службу правив тогочасний священик храму Св. Троїці Гаврило Романович Ревуцький (тоді в храмі було тільки два священики – вищезгаданий о. Гаврило та о. Іван Смирницький).

Цілком імовірно, поет і о. Гаврило могли познайомитися, поговорити про ікону, подивитися записи в церковній книзі. Знаково, що навесні того року в сім'ї Г. Ревуцького народився син Микола, який згодом теж став священиком Іржавецького храму. Уже в 1890-х роках у його подружжі з Олександрою Дмитрівною Каневською (по матері – з дому Стороженків) народилися два сини – Дмитро та Левко. Для всіх представників і шляхетського роду Стороженків – засновників Іржавця, і священицького роду Ревуцьких, які принаймні з 1720 року мешкали в селі, а 1880 року об'єдналися родинно, поезія Т. Шевченка стала визначальним етично-моральним та патріотичним стрижнем життя.

Вагому роль у цьому мало не тільки епізодичне знайомство о. Гаврила Ревуцького з поетом, а й більш тривале знайомство його старшого сина Олександра Гавриловича з Тарасом Григоровичем. Річ у тім, що Олександр Ревуцький (1841–1879) мав гарний голос, тому десятирічним хлопчиком його забрали до Санкт-Петербурга: спочатку до Придворної співочої капели, а

Сторінка з альбому для малювання Т. Шевченка [2]

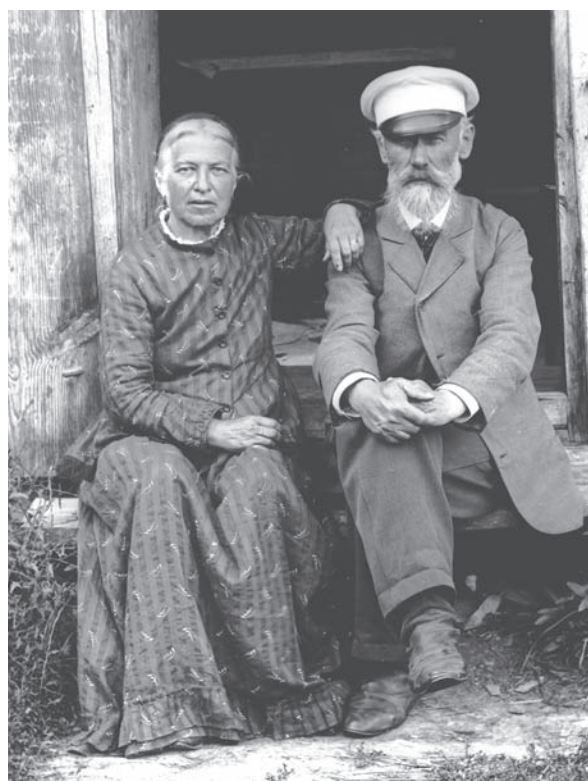
ДО 200-ЛІТТЯ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

від 1866 року він співав у хорі Італійської опери. Там зацікавився з Т. Шевченком, з його голосу перейняв слова й мелодію пісні «Ой, сидить пугач в степу на могилі». Коли було перепоховання поета, Олександр з хором українців супроводжував¹⁴ сумний повіз з труною до останніх застав Санкт-Петербурга [9, с. 30]. А на першому зібранні української громади Петербурга, присвяченому пам'яті Кобзаря (27 квітня 1861 р.), Олександр навіть співав дві пісні, які любив слухати поет – «Ой, не шуми луже» та «Ой, ходив чумак молоденький сім рік по Дону».

«Кобзар» Т. Шевченка, як і книжки М. Голя та О. Стороженка (дядька Олександри Дмитрівни) були в родині Ревуцьких настільними. Тож не дивина, що й сини Миколи Ревуцького змалку зростали у великій пошані до Тарасового слова, яке потім, з часом, переросло в щире захоплення Шевченківською поезією, що вилилося в бажання присвятити їй і свою власну творчість: науково-фольклористичну, як у Дмитра, та композиторську, як у Левка.

Символічно, що в 1908 році – час, коли Л. Ревуцький займався у М. Лисенка – одним з перших завдань з гармонії було опрацювання народної пісні на слова Т. Шевченка «Думи мої» (є припущення, що й мелодія теж створена поетом). Уже в тій першій вправі відчутні паростки майбутнього авторського стилю композитора. Із часом Левко Миколайович написав два монументальні опуси на поезії Т. Шевченка – кантату «Хустина» (1922) та хор «На ріках, круг Вавилона» («Псалми Давидові. СXXXVI», 1923).

В образності кантати «Хустина» майже зорозово простежується зміна різних картин чумацької долі – прощання з коханою, довга дорога валки, хвороба й смерть молодого чумака, горе та розпач дівчини-сиротини. Л. Ревуцький свідомо відібрав національно вияскравлений музичний матеріал, як сам зазначав – «поширену українізацію» мелодичного тематизму, базуючись на творчих засадах свого першого вчителя М. Лисенка. Громадськість одразу визнала кантату етапним твором для розвитку національного мистецтва, який яскраво позначив тенденцію продовження Лисенко-

Старосвітські господарі із с. Іржавець Олександра Дмитрівна та Микола Гаврилович Ревуцькі. 1905. Світлина Л. Ревуцького

вих традицій в українській музиці, що простежується й донині (зокрема в кантаті «Гамалія» М. Скорика за Т. Шевченком).

Уперше «Хустина» прозвучала у виконанні аматорського хору з м. Прилук під проводом О. Фарби. За роялем був автор (зі сцени його оголосили «наш рояліст Левко Ревуцький») – він на той час очолював Прилуцький осередок Всеукраїнського музичного товариства ім. М. Леонтовича. За рік по тому відбулася й прем'єра хору «На ріках, круг Вавилона», який був замислений автором з розмахом на велике симфонічно-хорове полотно, на зразок монументальних частин Генделевських ораторій. Багато хто з хористів та й сам диригент О. Фарба в сумнозвісних 1930-х роках зазнали репресій, загинули у таборах ГУЛАГу, а їхні імена було вилучено радянськими цензорами з історичного контексту. Однак уже в повоєнні часи – 1944 року – Л. Ревуцький зробив оркестрову версію кантати, і від того часу вона увійшла до репертуару всіх провідних капел України, студентських та аматорських хорів, зазвучала в радіоефірі та

ВАЛЕНТИНА КУЗИК. ІРЖАВЕЦЬКІ МОТИВИ В ПОЕЗІЇ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Дмитро Миколайович Ревуцький –
учений-етнограф, музикознавець,
засновник лисенкознавства, педагог,
культурно-громадський діяч

по телебаченню. З масштабним хором «На
ріках, круг Вавилона» справа була склад-
ніша: його виконали хор та оркестр Націо-
нальної радіокомпанії України лише напри-
кінці 1990-х років (інструментовку здійснив
сучасний видатний майстер оркестру, ком-
позитор Левко Миколайович Колодуб).

Як не дивно, Левко Миколайович не пи-
сав солоспівів на Шевченкові поезії. Чи то
зі скромності він не наважувався змагати-
ся в цьому зі своїм вчителем М. Лисенком,
який створив своїми солоспівами на вірші
«Кобзаря» величний духовний пам'ятник
поетові, чи то з намагання віднайти влас-
не композиційно-стильове вирішення, від-
повідне новій добі модерну початку ХХ ст.
В усякому разі такі пошуки помітно в дра-
матичних хорах із супроводом: «Гімн чер-
нечий» (1924), вочевидь написаному для
Прилуцької капели, та «Ой чого ти почор-
ніло» (1927), який взяла до репертуару
Республіканська капела «Думка». У їхній

музиці відчутно новаторське звуковеден-
ня, сміливі гармонії загостреного звучання.
Твір «Ой одна я одна» для мецо-сопрано
соло та хору із супроводом (1938) більш
наближено до традиційного вирішення, що
можливо пояснити тисненням на художнє
мислення митця догмами ідеології соцреа-
лізму, які «обрізали крила» не тільки мо-
лодим авторам, але й маститим метрам.
Прикметний факт: 1942 року, коли компо-
зитор переживав тяжку пору свого жит-
тя – був у Ташкенті в евакуації, дізнався
про жахливе вбивство в окупованому Києві
свого старшого брата Дмитра та про тяжке,
майже смертельне поранення сина Євгена
при обороні Москви, – Л. Ревуцький зробив
обробку для хору «Заповіту» Т. Шевченка
на широко знану мелодію Г. Гладкого. Мож-
ливо то, як і обробка солоспіву «Чуєш, бра-
те мій», – своєрідний Реквієм по любому
брату та по тисячам тих, чиє життя згасло в
роки кривавого лихоліття?..

В архіві композитора зберігається ма-
шинопис статті «Шевченко і музика», у якій
митець тонко позначив ті риси творчого об-
дарування поета, які було найбільш йому
суголосні: «Шевченко – музикант по приро-
ді. Крім того, що він, за свідченням сучас-
ників, був надзвичайно талановитим ви-
конавцем-співачом, що він був, очевидно,
першим автором музики до своїх творів,
крім цього всього, його літературній твор-
чості властива органічна музикальність.
Співучість його мови, спільність драматур-
гії його поезії з принципами музичної дра-
матургії була причиною появи сотень тво-
рів музичних на шевченківські тексти від
пісні до опери, кантати, симфонії.

Шевченко виріс, змужнів і сформувався
під великим впливом української пісні. Рит-
міка українських пісенних і танцювальних
жанрів лежить в основі поетичної ритміки.
Разом з ритмікою від народної пісні вли-
лась у Шевченкову поезію закладена в них
динамічність, емоційність та епічність. По
«Кобзареві» можна вивчати ритміку україн-
ської пісні в її досконалому художньому
втіленні.

Це було можливим тому, що Шевченко
знав дуже багато сучасних йому і давніх
пісень, записував на Україні невідомі для

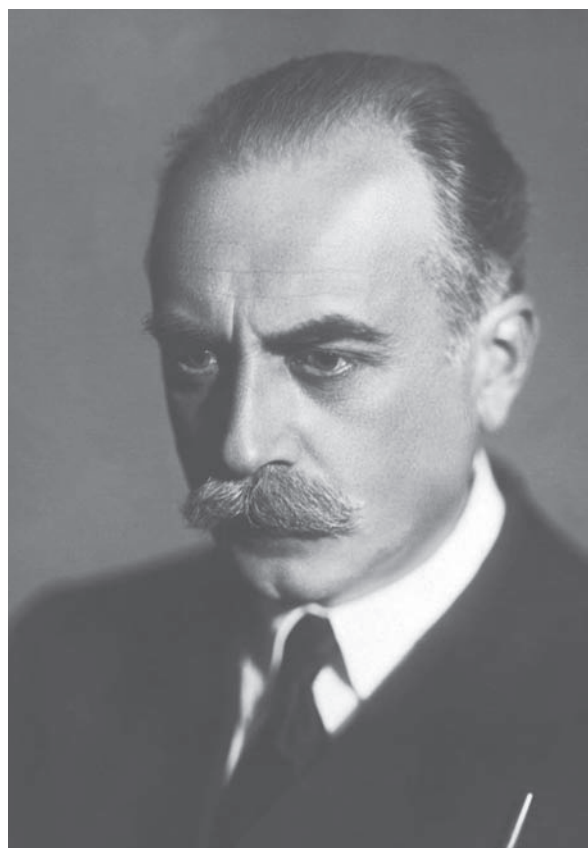
ДО 200-ЛІТТЯ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

себе тексти. Під час арешту у Шевченка було забрано два зошити з записами народних пісень, які були прийняті за його власні. Таку помилку допустив колись і великий знавець як народної української пісні, так і творчості Шевченка І. Франко, вмістивши в «Кобзарі» кілька народних пісень» [9, с. 3].

Глибокому розумінню месіанської ролі Шевченкової поезії для усвідомлення національної самоідентифікації сприяла й мистецтвознавчо-фольклористична праця Дмитра Ревуцького. Його аналіз вокальних творів М. Лисенка з музикою до «Кобзаря» Т. Шевченка й сьогодні не втратив значення як одного з найбільш ґрунтовних досліджень даної тематики. І це при тому, що публікація відбулася 1932 року, і вчений змушений був орієнтуватися на тогочасну пролеткультівську ідеологію. Однак після процесу Спілки визволення України М. Лисенка оголосили представником «буржуазного націоналізму» й взагалі припинили видання його композиторського доробку (Д. Ревуцький був літературним редактором видання, а Л. Ревуцький – музичним).

Лише через 7 років учений зміг подати до публікації свою нову працю – «Т. Шевченко і народна пісня» [9]. Дмитро Миколайович, якого на той час запросили на роботу в Інститут фольклору УАН (попередника нинішнього ІМФЕ ім. М. Рильського), ретельно опрацював альбоми поета (що й нині зберігаються в архіві Інституту літератури НАН України). Там були записані Тарасом Григоровичем пісенні зразки з Київської, Кам'янець-Подільської, Волинської губерній – переважно у 1840-ві роки. Водночас Дмитро Миколайович визначив і цитовані у поезіях фольклорно-пісенні зразки. Весь матеріал було систематизовано, розподілено за групами: а) *соціальні*: кріпацькі (3), бурлацькі й батрацькі (3), козацька голова (2), рекрутські (3), чумацькі (10); б) *родинне життя*: вдова (2), коліскова (1); в) *балади* (4); г) *псалми* (2); д) *обрядові* пісні (3); е) *історичні* (20); є) *думи* (6); ж) *любовні* (19); з) *сатиричні, жартівливі* (17); і) пісні *мішаних жанрів* (25).

Зрозуміло, на праці позначився відбиток доби кінця 1930-х років – панівної ідеології соцреалізму (інакше просто нічого не вда-

Левко Миколайович Ревуцький – композитор-класик, педагог, академік

лося б надрукувати!), однак фольклорист знайшов відповідну «нуту» для свого аналізу. «Які ж народні пісні любив Шевченко, чого він шукав у народній творчості? – писав Дмитро Миколайович. – <...> Шевченко любив народну пісню, сповнену могутнього обурення і ненависті проти гнобительського ладу, сповнену палкого гніву і бажання помсти. Він шукав пісень з загостреним соціальним змістом, які відображають класову боротьбу.

Поета цікавили пісні про кріпаччину, про сільську й козацьку голоту, батрацько-бурлацькі, побутові і т. п., особливо пісні про селянські повстання, гайдамаччину і Коліївщину, про Булавина, Разіна і Кармелюка. Саме в них Шевченко бачив правильне відображення народного минулого...» [9, с. 13].

Поет цікавився також фольклором інших народів, зокрема росіян, серед яких йому довелося довго жити і в Санкт-Петербурзі, і на засланні. Маючи дзвінкий чистого тембру тенор, Тарас Григорович дуже любив

ВАЛЕНТИНА КУЗИК. ІРЖАВЕЦЬКІ МОТИВИ В ПОЕЗІЇ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

співати, особливо ж свої українські пісні, які, мов крила, несли його думки в рідну Україну. Ретельно зібравши дрібні зауваги-інкрустації з усіляких спогадів Шевченкових друзів, щоденника та автобіографії поета, Дмитро Ревуцький у своїй книзі написав такі щирі, як на мій погляд, рядки: «Шевченко не міг жити без того, щоб не співати своїх улюблених пісень. Так, він співає в панській прихожій (“По врожденной мне продерзост-ти характера, я нарушал барский наказ, напевая чуть слышным голосом гайдамацкие унылые песни”); співає, живучи в Седневі у Лизогубів, під супровід Іллі Івановича Лизогуба; співає, коли його везуть до фортеці; співає, сидячи у фортеці (“Шевченко був одягнений в білий костюм, стояв сумний і стиха наспівував якусь сумну українську пісню”); співає, граючись з дітьми коменданта Ново-Петровського форту (Наталочці Усковій Шевченко “співав пісні, то сумні, що змушували стискуватись її дитяче серденько і проливати сльози, то веселі...”); співає в Ново-Петровському форті в хорі, який “дуже й дуже непогано співав пісень і російських і українських...”; “любить іноді вдома, або на просьбу в товаристві співати “Віють вітри””; співає, блукаючи вночі в засланні; співає навіть у снах своїх...» [9, с. 32].

Книжка «Т. Шевченко і народна пісня» 1939 року була останньою окремою публікацією вченого. Наступну, присвячену 100-річчю М. Лисенка, він не встиг дописати. Дмитра Миколайовича було вбито за його робочим столом ранком 29 грудня 1941 року, а рукопис майбутньої монографії зник... [5].

Сьогодні розвідка «Т. Шевченко і народна пісня» Д. Ревуцького стала раритетним виданням. Збереглося кілька примірників. Вочевидь, годилося б здійснити її перевидання до 200-річного ювілею Тараса Григоровича Шевченка.

Підсумовуючи викладений матеріал, сподіваюся, що до корпусу мистецтвознавчих знань із шевченкіани, зокрема літопису життя Т. Шевченка, буде введено факт його відвідин с. Іржавець 27 травня 1843 року та 21 серпня 1859 року (тобто в дні перебування в Качанівці). При опрацюванні му-

зичної шевченкіани, яка, без сумніву, повинна достойно репрезентувати українську культуру в світі, доцільно виконати хоро-ві твори Л. Ревуцького, написані на вірші Т. Шевченка:

1. Кантата «Хустина» («У неділю не гуляла») (1922);
2. «На ріках, круг Вавилона» («Псалми Давидові. СХХХVI») (1923);
3. «Гімн чернечий» (1924);
4. «Ой чого ти почорніло» (1927);
5. «Ой одна я одна» для мецо-сопрано соло та хору із супроводом (1938);
6. «Заповіт» – обробка для хору із супроводом (1942).

Доцільно перевидати невеличку книжечку «Т. Шевченко і народна пісня» (1938) Д. Ревуцького, що стала би при нагоді в навчальних програмах шкіл та вузів України.

Настав час і в с. Іржавець Ічнянського району Чернігівської області біля пам'ятника великому Кобзареві встановити пам'ятну дошку на знак перебування там генія української культури Тараса Григоровича Шевченка.

Примітки

¹ «Більша книжка» автографів поета, де було вміщено й цю поему, не потрапила до магазинів, а пролежала на складах. Лише кілька її примірників 1972 року було продано як «уцінений» товар [14].

² Перше концертне виконання поеми «Іржавець» здійснив народний артист України, лауреат Національної премії України ім. Тараса Шевченка, видатний читець поезій Кобзаря Павло Громовенко 28 лютого 1994 року в Будинку композиторів Спілки композиторів України на вечорі, присвяченому 105-річчю від дня народження Л. Ревуцького.

³ Від 1954 року – Ічнянського р-ну Чернігівської обл.

⁴ «Навесні 1843 в селі зупинявся Т. Г. Шевченко. Тут він бачив легендарну козацьку “чудотворну” ікону Іржавської Богоматері» [11, с. 281].

⁵ Більш детально див. у статті В. Кузик «Заплакала Матір Божа сльозами святими...» [7, с. 170–189].

⁶ Т. Шевченко приїздив до Качанівки на запрошення А. Стороженка, а вже звідти навідався до Іржавця.

⁷ Цей мотив Т. Шевченко в 1855 році втілює у рядках повісті «Музикант», коли описував поїздку в с. Дігтярі, що біля Сокиринців і маєтку Ґалаганів (прилуцького полковника), де побачив в дуплі старого дуба ікону Іржавецької Богоматері: «Виргилий мой подвел меня к высокому раскидистому огромному дубу и показал мне на стволе его небольшое

ДО 200-ЛІТТЯ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

отверстие вроде маленького окошечка, сказавши: “Посмотрите-ка в это оконце”. Я посмотрел и, разумеется, ничего не увидел. “Посмотрите пристальнее”. Я посмотрел пристальнее и увидел что-то вроде иконы Божией Матери. И действительно, это была икона Иржавецкой Божией Матери, как мне пояснил мой Виргилий, врезанная в этот дуб знаменитым прилуцким полковником год спустя после Полтавской битвы» [16, с. 187].

⁸ Той самий о. Іоанн Смирницький 26 квітня 1844 року хрестив новонароджену Олександру Каневську – у майбутньому матір братів Ревуцьких [див.: Государственный исторический архив Санкт-Петербурга, документация Полтавської губернии, № 9042]. Імовірно, що він же 1843 року хрестив і Миколу Ревуцького, сина другого священика Свято-Троїцької церкви в Іржавці.

⁹ Пізніше, через 20 років, із цієї церковної книги взяв відомості для своєї статті про чудотворну ікону К. Радзівський [8].

¹⁰ На той час Чернігівщина відійшла до Польщі, тож звання «маршал» відповідало українському «предводитель дворянства».

¹¹ У травні 2013 року до Меморіального музею-садиби Л. Ревуцького було передано зшитки – поголосники хорових партій, які вдалося зберегти після руйнації Свято-Троїцької церкви с. Іржавець у 1932 році. Список занотованих партій налічує 173 твори, останні записи зроблено 1906 року.

¹² Збереглися світлини храму, зроблені гімназістом Л. Ревуцьким у 1904–1905 роках.

¹³ Їхні імена ввійшли до списку 100 найвідоміших українців [1, с. 446–453].

¹⁴ До цього аматорського українського хору входив і знаменитий соліст Маріїнської опери Федір Стравинський (бас), батько видатного композитора ХХ ст. Ігоря Стравинського.

Джерела та література

1. 100 найвідоміших українців. – М. : Вече ; К. : Орфей, 2002. – 592 с.
2. Гальченко С. Альбом малюнків Тараса Шевченка 1841–1843 рр. – К., 2013. – 36 с.
3. Жур П. Труди і дні кобзаря. – К., 2003. – 523 с.
4. Качанівка. Альбом автографів. – К., 2009. – 326 с.
5. Кузик В. Дмитро Ревуцький: 1881–1941 (біографічно-культурологічний нарис) // Вісник Львівського університету. Серія «Мистецтвознавство». – Л. : Львівський національний університет ім. І. Франка, 2002. – Вип. 2. – С. 212–235.
6. Кузик В. Лев Миколайович Ревуцький. – Ніжин, 2011. – 84 с.
7. Музична україністика: сучасний вимір. – К., 2009. – Вип. 4. – 266 с.
8. Радзівський К. Сказание о местной иконе Божией Матери села Ржавца Полтавской губернии Прилуцкаго уезда // Полтавские епархиальные ведомости. – 1864. – Т. 1. – Часть неофициальная. – С. 270–284.
9. Ревуцький Д. Т. Шевченко і народна пісня. – К., 1939. – 62 с.
10. Ревуцький Л. Повне зібрання творів : в 11 т. – К., 1988. – Т. 11 : Літературна спадщина. – 319 с.
11. Ревуцький Н. Село Ржавець (Прилуцкаго уезда) // Полтавские епархиальные ведомости. – 1867. – № 5. – С. 179–191.
12. Стороженко М. Стороженки. Фамильный архив : в 8 т. [на правах рукописи]. – К., 1902–1912.
13. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник / за ред. А. Кудрицького. – К., 1990. – 1006 с.
14. Шевченко Т. Більша книжка. – К., 1963. – 329 с.
15. Шевченко Т. Твори : у 5 т. – К., 1984. – Т. 2. – 301 с.
16. Шевченко Т. Твори : у 5 т. – К., 1985. – Т. 3. – 379 с.

SUMMARY

Irzhavets poem of T. Shevchenko wasn't consciously taken into consideration by publishers and artists for long years. The motives connected with its emergence look like *white spots*. Compiled Chronicle of poet's life does not give information about Shevchenko's residence in Irzhavets village in spring (1843) and summer (1859). Encyclopedic reference book Chernihiv region affirms this fact. The narrations and data from the history of the village, family archives of Storozhenko and Revutskyi, the researches in the field of genealogy and regional ethnography help to clear up this gap.

It is known that the poet came to Kachanivka – the estate of Tarnovskyi family – twice: at the end of May 1843 and in August 1859. Irzhavets village, where by ancient tradition in May, 24 (June, 6 new style) the wake in honor of the miraculous icon of Irzhavets Mother of God took place, is situated not far from Kachanivka. The history of the village itself was closely connected with Storozhenko family participated in the construction of the Cossack temple of Holy Trinity, steeple (8 bells of different sizes, the largest of them weighs almost 3 tons), decorated iconostases. A. Ya. Storozhenko (1790–1858), the continuator of Bohdan Khmelnytskyi genealogical tree, one of the most notable representatives of the family in the nineteenth century (his mother was from Tarnovskyi home) was there in 1843, simultaneously

ВАЛЕНТИНА КУЗИК. ІРЖАВЕЦЬКІ МОТИВИ В ПОЕЗІЇ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

with T. Shevchenko. His kinswoman Hanna Pavlivna Storozhenko (Kanevska in marriage), future grandmother of Dmytro and Levko Revutskyi, lived in Irzhavets itself.

Just A. Storozhenko acquainted T. Shevchenko with the history of Irzhavets icon, as he knew it at first hand as the head of the family. He told as Mother of God cried predicting the defeat in the battle, it cried also before the Poltava Battle, when Zaporozhian Cossacks led by Hordienko came to the side of Mazepa. On the 28th sheet of his travel album (approximately the second decade of June 1843) T. Shevchenko wrote down: «1716, Storozhenky, a.[taman?] H.[ryhoriy], sotnik Ichenskyi», and then «father Ivan Smyrnytsky». The entry concerns the history of the icon – the date of its emergence in the village, the surname of the representative of the Cossack sergeant major, name of the priest.

The oldest written memory about Irzhavets belongs to the seventeenth century and is connected with the name of Ivan Storozhenko who settled there with his wife Mariya Bohdanivna who was the daughter of hetman Khmelnytskyi – in 1690. He started the dynasty of sotniks and colonels Storozhenko. In the nineteenth century with the emergence of miraculous icon in the village, the structure of the church of Holy Trinity Irzhavets gained the importance of local ethnic, social and cultural, sacred centre, peculiar *sociolocus* connected with the history of Ukraine. *The phenomenon of Irzhavets* surprised T. Shevchenko. *Irzhavets* poem written in the autumn of 1847 in the Orenburg exile became the reference to it.

The history of the village is connected with the names of prominent figures of Ukrainian culture, like the folklore studier and art critic Dmytro Revutskyi and his younger brother classic composer Levko Revutskyi. The works of Shevchenko were the guiding one in the determination of their own spiritual and artistic landmarks for both of them. L. Revutskyi created a number of choral works based on poet's poems – *On the Rivers, Round Babylon, Monastic Anthem, Oh Why have You Become Black, Oh, I am Alone, the adaptation of Testament*, including *Hustyna* (Shawl) cantata recognized the summit phenomenon. Art studying and folklore work of Dmytro Revutskyi assisted the understanding of Messianic role of Shevchenko poetry. His analysis of vocal works of M. Lysenko with music to Kobzar of Shevchenko is one of the most solid researches even today. The last book of the art historian *T. Shevchenko and Folk Song* (1939) is devoted to a deep analysis of the whole masterpiece of the poet, folklore inclusions are distinguished and their genre groups are systematized.

Keywords: T. Shevchenko, poetry, *Irzhavets* poem, sociolocus, geogenetic area, miraculous icon, L. Revutskyi, D. Revutskyi, Ukrainian musical art, Shawl cantata, Ukrainian study of folklore, folk song, genres of folk song.